

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 398.2(574)

М.І.Әбдуов, А.К.Алдамұратова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: aldamuratova@mail.ru)*

Тұрмыс-салт ертегілеріндегі дәстүрлі сарындардың көрінісі

Мақалада тұрмыс-салт ертегілеріндегі дәстүрлі сарындардың қолданылу аясы жүйелі түрде айқындалған. Сондай-ақ олардың түрлері анықталып, ертегілердегі алатын орыны ғылыми тұрғыда сараланып көрсетілген. Әсіресе сиқырдың нәтижесінде жануарлардың өзге жаратылысқа айналуы немесе шешендік пен тапқырлықтың шығарманы көркемдеудегі рөлі тәрізді маңызды мәселелер нақты мысалдар қолдану арқылы өзінің оң шешімін тапқан.

Кілт сөздер: дәстүрлі сарындар, оқиға желісі, оқиға иірімі, көне дәуір, шешен сөз, дәстүрлі мотив.

Тамыры тереңде жатқан тұрмыс-салт ертегілерінің түп төркінін тек қана көне замандарда пайда болған тұрмыстық аңыздармен және жекелеген мифтермен байланыстырсақ, толық қамти алмаған болар едік. Қалыптасқан дәстүрдің аясында көптеген жаңа сюжеттер, үй жануарларының ерекшеліктеріне байланысты әңгімелер туындағаны анық. Ертеде малшылар мен аңшылардың жануарларды, аң мен құстарды қадағалай зерделеуінің нәтижесінде таңқалдырар түрлі әрекеттерді баяндайтын әдемі, ұғынуға жеңіл аңыздар пайда болды. Олар ондаған ғасырлар бойына ауыздан ауызға көшу арқылы сұрыптаудан, өңдеуден өтіп халықтық мұраға айналды. Мәселен, самұрық бейнесінің көптеген ертегілерде кездесіп, бірсарынды оқиға иірімді шеңберінде көрінетіндігі соның айғағы. Мұндай сипаттар ауыз әдебиетінің қайым замандағы түрлеріне жатады. Осы орайда Е.Мелетинский қарғаны тіліне тиек етеді [1]. Мұндай мазмұнда айтылатын фольклорлық туындыларға оңтүстік-батыс Африка тайпаларының ертегілері де жатады [2].

Көне ертегілік сарындардың басым бөлігі ертедегі халықтардың тұрмыс-салтымен тығыз байланыста туған. Сөйтіп, ертегілердің көптеген түрлеріне өзінің әсерін тигізген, сюжетін байытып, тартымдылығын арттырған. Олай болса, мұндай сипаттың тұрмыс-салт ертегілерін айналып өтуі мүмкін емес еді. Әлем халықтарына кеңінен тараған «Алтын қыз» («Золушка») ертегісінде көрініс беретін көне сарын — күндестік мәселесі. Адамзат тарихындағы осы жағдай мүмкін матриархат дәуірінде қалыптасқан шығар, бірақ өзінің өзегін жоймай ертегілердің оқиға желісін жандандыруға айрықша әсерін тигізгені хақ. Осы сипат қазақ фольклорында «Ақбілек қыз — Тұрғын бала» ертегісінің сюжетіне негізгі арқау болған. Ойымыз түсінікті болу үшін ертегіге назар салып көрелік.

Бұл ноғайлы ханның қыздары Қанікей, Тінікей Бөген кәпірден қыз алды деп, қастық ойлап, Ақборыққа күндес болады, егерде бала тапса, оған залал келтірмекші болып, мыстан кемпірге сөйлесіп қояды.

Бөген батырдың әйеліне құтты болсын айтамыз деп, Қырымның қырық батыры келеді. Әлденеше күн қонақ болғаннан кейін, қайтуларына таянғанда, қырық батыр былай дейді: «Бөген батыр Еділ-Жайық бойында ит салып, құс жүгіртелік, бізбен бірге жүр», — дейді, батырлардың көңілдерін қимай, Бөген еріп кетеді [3].

Мәтінде үш түрлі мәселе анық аңғарылып тұр. Біріншісі, күндестік. Бірақ себебі басқа. «Алтын қызды» күндестіктің қазығы өгей шал болса, бұл ертегіде өзге елдің қызына батырдың үйленуі. Яғни, күндестік ертегінің оқиғасының өрбуіне негіз болып тұр. Және мұндай деталь әлем халықтарының

ертегілеріне тән құбылыс та, көнеден келе жатқан сарын екендігі көрінеді. Күндестік бар жерде өш алу да бар. Ертегіні тыңдайық.

Бұл уақытта батырлар жүрмекші болып, Бөгенді ертіп, қырық бір батыр Еділ-Жайыққа келеді. Қырық бір батырдың иті қаңқылдап, құстары саңқылдап, мәз. Бөген кетерінде еліне: «Әйелім бала тапса, сүйініші сұрап Ақ Жайыққа келерсің», — деп тапсырады. Батыр мәз-мейрам болып жүре береді. Бөген кеткен соң, көп кешікпей, Ақборық толғатып бір ұл, бір қыз табады. Ұлының атын Тұрғын, қызының атын Ақбілек қояды. Мұны Қанікей, Тінікей естіп, Ақборыққа ақ аюдың мұрын терісін иіскетіп талдырып тастап, екі баланың орнына екі иттің күшігін салып мыстан кемпірді шақырып алып, екі баланың екеуін де жоқ ет деп, екі қоржын бас ділдә береді. Бұл сөзді кемпір естіген соң, қолына темір таяқ алып, аяғына темір етік киіп, екі баланы арқалап жүріп кете береді. Темір таяқтан тебендей, темір етіктен теңгедей қалғанда, екі баланы бетпақтың шөліндегі, жолаушының жолындағы сексен күндік шөлде жатқан қырық құлаш шыңырауға салып, кемпір кейін қайтты.

Бұл уақытта қатының күшік тапты деп айта алмай, қалай естіртудің амалын таба алмай, ноғайлы руы сеңдей соғылады. Әйтсе де көп уақыт өтпей-ақ, бір адам Бөген батырға хабар салуға барады. Бұл уақытта батыр елден хабар болмады деп, асып-сасып, құс салып, ит жүгіртуге көңілінің қошы келмей жүрген кез еді. Сол кезде ауылдан хабарға барған кісіге жолықты. Бөген батыр амандасып болуға шыдамай: «Аман ба?» — деп сұрады. Хабаршының сөзі:

*Елдің амандығы құрысын!
Кешегі бір күндегі
Бақтың асқан кезінде,
Бірнеше жыл жол жүріп,
Көріп алған көріктің,
Сүйіп алған тектің,
Соғысып алған Ақборығың,
Тоғыз ай, тоғыз күн болғанда,
Қос қара мойнақ күшік тапты, —*

деп хабар берді. Бұл уақытта батыр не боларын білмей, қасында жүрген қырық батырды шақырды, бұлар келген соң: Ай, жігіттер, кешегі Ақборық қос қара мойнақ ит тауыпты, соны дарға асып, я болмаса Құла су деген дариядағы аралға апарып, екі күшігімен тастаңыз», — деп бұйрық береді. Батыр айтқан соң, амал бар ма, қырық батыр Ақборықты тауып алып, дарға асуға қимай, Құла суындағы аралға екі күшігімен әкеліп тастап, кері қайтты.

Ендігі хабар бұдан үш күн бұрын мыстан кемпірдің шыңырауға келіп тастаған екі баланың жайынан.

Жирен көл мен қырық құлаш шыңыраудың екі арасы сексен күндік жер екен. Бірақ бұл шыңырау болса керек. Кемпір тастағаннан кейін, үш күннен соң, қырық нарға жүк артқан керуендер жүгін түсірмей жатып, шыңырауға қауға салады, бұл салған қауғаны екі бала жұлып алып қала береді. Сонымен қырық қауғасын салса да керуендер су алып іше алмай шөлдеп өлер болады.

Көп керуеннің ішіндегі бір молдасы келіп: «Мені құдыққа сал, болса да шөлдеп өлетін болдық қой», — деп беліне арқан байлатып құдыққа түсті. Бұл уақытта құдықтың түбіне жақындағанда, қауғаның үстінде томпылып отырған екі баланы көрді. Молданы бала көре салып, басын жұлып алайын деп, тұра ұмтылып еді, қасындағы қарындасы адам екенін біліп жібермеді.

Екі баланың сөзі:

— Су керек болса, бізді жарық дүниеге шығарып, түрлі олжа бер, — дейді. Молда олжа мен жарық дүниеге шығарам деп уәдесін береді. Молда арқанды сілкіп, екі баланы құшақтастырып, қауғаны жинап, далаға шығады. Балаларға көйлек, дамбал беріп, қалашылар әбден тынығып алып, екі күннен кейін көше бастайды. Бала еріп кетеді. Балаға берем деген сыйлығын үш күнге шейін бермей әуре етеді. Бұл уақытта бала сыйлық бермейтінін біліп ашуланады, кірешілер неге ашуланасың деп ұра бастайды. Тегі батырдың тұқымы болғандықтан, Тұрғын бала қорлыққа шыдамай, қалашылардың қолындағы қырық нарын, сексен тай жүкпен, шыңыраудың басында қалған қарындасы Ақбілекке келеді. Келгеннен соң, жүкті ақтарып киініп алады. Қабырғадан жақ, жыңғылдан шыңғақ оқ жасап құлан-бұлан атып, күн көріп жата береді [3].

Екіншіден, жаңа туған баланы шөлге апарып тастап, орнына иттің күшігін салу да көнеден қалыптасқан, кең тараған оқиға иірімі. Ауыз әдебиетінің көптеген жанрларында кездеседі. Сонымен қатар шөлге тасталған балалар қандай қиыншылық болмасын бәрін жеңіп, ержетіп шығуы да дәстүрлі

сарын. Үшіншіден, ертегінің соңындағы әділдіктің үстемдік құрып, қара ниетті кейіпкерлердің жазаға ұшырауы қалыпты жағдай.

Ақборық келгеннен кейін, мына жағынан Тұрғын, қарындасы Ақбілек, әйелі Тәпелтес, үлкен көш керуеннен олар да келеді. Бөген баласы, әйелі келгеннен соң, көңілі тасып, бүкіл ноғайлы еліндегі халықты шақырып, сансыз мал сойып, отыз үй тігіп, отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, алтын қабақты аттырып, ноғайлы елін қызыққа баттырады. Мыстан кемпірді халық алдында дарға асып өлтіреді. Оған қосылып, дұшпандық қылған ханның қызы Қанікей мен Тінікейдің жұрт алдында бетіне күйе жағылып, айыптары әшкереленеді. Бұның үстіне, өзінің жолдастары — Қырымның атакты қырық батырын қонақ етіп, үш айдың жүзі болғанда, тойының аяғы тарқап бітеді. Бөген баласы табылғаннан кейін көңілі тасып, әлденеше жыл қайғылы жүргенін ұмытып, Тұрғынға үй тігіп, еншісін беріп, дүниеден армансыз болып өтеді [3].

Міне, біз бір ғана ертегінің бойынан көне дәуірде пайда болып, қалыптасқан төрт түрлі сарынның қолданыс тапқандығының куәсі болдық.

Келесі бір көне сарындардың бірі — жануарлардың өзге жаратылысқа айналуы. Бұл жайында зерттеуші-ғалым Г.Н.Потанин жан-жақты айтқан болатын. Мәселен, буряттардың этиологиялық аңызында байдың қызы әке-шешісінің тойымсыздығына қатты қапаланып, көкекке келіп көмек сұрайды, нәтижесінде малы жабайы аңға айналып кетеді [4]. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болар еді, бірақ қажет деп таппадық. Бұл да мал шаруашылығына негізделіп, тұрмыс-салттың аясында алынған детальдар болып табылады.

Келесі бір керемет көрініс, нақыл, шешен сөздердің қолданылуы. Ақиқатында нақыл сөздер фольклордың дамуына, өсіп-өркендеуіне айрықша үлес қосқан. Сондай-ақ оның қайнар көзі арғысы мифте, бергісі көне ертегілерде жатыр. Айтылған нақылдардан көне дәуірдегі тұрмыс-салтты да аңғаруға болады. Белгілі бір тайпаның немесе ортаның ұғым-түсінігі, қабылдауы, ісі, қарым-қатынасы да осы шешендік үлгілерден байқалады. Сондықтан оларды ертегілерден алып тастау не бөліп алу мүмкін емес.

Ертегілердегі шешендік шығарманың маңыздылығын арттыру үшін қолданылса, оқиға мифтік аңыздардан алынуы мүмкін. Сөйтіп, оларды үндестіру үшін түрлі детальдар, иірімдер пайдаланылады. Мәселен, тұрмыс-салт ертегілерінің шоқтығы биік туындысы «Аяз би» ертегісіндегі хан қызының жұмбағы мен Жаманның оны шешуі аса жоғары деңгейдегі тапқырлықтың көрінісі. Немесе «Торғай мен адам» ертегісіне назар аударып көрелік.

Өткен заманда бір саятшы тор құрып қойса, торына бір кішкене торғай түсіп қалыпты. Торғайды адам қолына ұстап, үйіне апара жатса, торғай тілге келіп, былай депті:

— Мен кішкене торғаймын, союға жарамаймын, қапасқа салсаң, құсастықпен өлемін. Онан да еркіме қоя бер, еркін кең дүниеге жібер, мен сізге екі ауыз өсиет айтайын, — депті.

— Кәне, әңгімеңді айт, — депті адам.

— Жарайды, бір ауызын қолыңда, бір ауызын жерге түскен соң айтайын. Өйткені қос қолдап ұстап тұрғанда өкпем қысылып ештеңе айта алмаймын, — депті торғай. Аңшы босатыпты.

— Бірінші — өткен іске өкінбе; екінші көзбен көрмей сенбе! — депті. Торғай анадай жерге қонып отырып: — Сен ештеңені білмедің, менің бөтегемде жұдырықтай гауһар бар еді, — дейді. Адам қонып тұрған торғайды ұстауға тұра ұмтылыпты. Торғай әр жерге ұшып-қонып ұстатпайды. Адам қуып қоймаған соң, адамға былай дейді: «Менің жаңа айтқан өсиетіме түсінбесің, өзің ақылыңа салшы, менің өзім жұдырықтай жоқпын, менің бөтегеме ондай зат қалай сияды? Бұл бір. Екінші — мен саған ұстатпаймын, қанатым бар. Сондықтан өткен іске өкінбе, — деп ұшып кетіпті [5].

Шындығында, «Өткен іске өкінбе», «Көзбен көрмей сенбе» деген нақылдардың маңызы зор, адамды өмір сүру тәсіліне үйрететін, ерекше қолданыстар. Бұл да көнеден келе жатқан сарындардың санатына жатады.

Келесі бір сарындардың бірі — жалғыз көзді дәудің бейнеленуі. Анығында аталмыш бейне қиял-ғажайып ертегілерде жиі кезігеді. Сонымен қатар оның өзегі мифтік аңыздарда жатыр, атауы — циклоп. Ол алып денелі, өте әлді, дүлей күштің иесі, санасы шамалы, пішіні адамға ұқсас болып суреттеледі. Жалғыз көзді дәуге байланысты қалыптасқан сарын, оның адам етін жегісі келіп, түрлі тәсілдермен қолға түсіреді де, өзі сол адамнан жеңіліс табады, нақтырақ айтқанда, не өледі, не қашып құтылады, не сол адамға құл болады.

Тұрмыс-салт ертегілерінде сирек те болса аталмыш бейне кездесіп отырады. Мәселен, «Айлакер бала» ертегісін алып қаралық.

Бірнеше күн ұзақ жол жүріп, қарны ашып шаршаған бала итмұрны өт пейтін қалың орманға келеді. Орман ішін дию-перілер мекендейді екен.

— Ей, адамзат баласы, қайда барасың, сені ажал айдап келді ме бұл жерге? — деп ақырады дию-перілер.

Сонда бала оларға:

— Қайда барарымды қайтесің, күшті болсаң, күш сынасуға мен дайынмын, кел бері! — дейді.

— Е, сынасақ, сынасайық, өзің де қан түртіп тұрған бала екенсің, келсең, кел! — дейді олар.

— Кімде-кім мынау жатқан үлкен қара тасты қысып майын шығарса, сонымызға қалғанымыз бағынышты болайық.

— Жарайды. Дию-перілер алма-кезек тасты қысып-қысып май шығара алмаған соң, кезекті балаға береді. Бала қолын уқалаған болып қойнындағы майға жанышқан талқанды сығып-сығып, майын алақанына жұқтырып алады да, дәу қара тасты қысып-қысып, міне, мен тастан май шығардым деп, енді сендер маған бағыныштысыңдар, — дейді бала. Мұны көрген дию-перілер баланың күші басым екен деп ойлайды. Олар баланы үйлеріне қонаққа алып барып, үлкен сый-құрмет көрсетеді. Дию-перілер баладан қауіптенеді [6].

Ертегіде жалғыз көзді дәуді әрі аңғал, әрі ақымақ бейне ретінде суреттеген. Шығарманың мақсаты дәулерді қатыстыра отырып, адам баласының қандай қиыншылық болмасын, барлығынан да құтылып шыға алатындығын, өйткені ақыл иесі адам екендігін көрсетуге арналған.

Көне дәуірде қалыптасып дәстүрге айналған мотивтердің бірі — әйел адамды ақылды етіп көрсету. Мұндай сарындардың өзегі ананы құрметтеу, сыйлау, жас ұрпақты соған тәрбиелеу мәселесіне орай туындаған тәрізді. Сарынның көнеден келе жатқандығына бір дәлел *Ұмай ана және Аю батыр*» деп аталатын мифте *Ұмай ана* кейінде жақсылық әрекеттерді жасаушы болып бейнеленген. «Осы кезде үңгірге құс бейнесінде ұшып кірген *Ұмай ақ шашты анаға* айналады да, құ шөпшекті құшақтап әкеліп салып, жеңімен желпіп, отты маздатып жібереді [6]. Немесе:

Ұмай ана толқын шашың төгіліп,

Түстің көкпен алтын садақ иіліп.

Жаңа туған сәбилерді шошымпа,

Ұмай ана, қойныңа сал, жарылқа [6].

Яғни, тығырықтан жол табатында, қиыншылықты жеңетін де — әйел. Осы сарын тұрмыс-салт ертегілерінде де кездесіп отырады. Қазақ халқында «Сұмырай келсе су құриды» деген мақал бар. Осының негізінде туындаған «Сұмырай хан» ертегісінде, рұқсатсыз су алған адамды өлім жазасына кесіп отырған ханды Райхан деген жас қыз жеңіп шығады. Ертегіге назар аударып көрелік:

Хан қызға келісіп, сол елге 250 жасқа келген бір қария бар еді, соны алғызыпты да сұрақтарын айта беріпті.

— Әкем айтушы еді, «Адамның алдынан қара мысық кесіп өтсе, жаман ырым» деп, кеше дардан қайтып келе жатқанымда алдымнан бір қара мысық кесіп өтті, сонда бұл қандай ырым болады?

— Тақсыр, мысықтың алдынан, не артынан өткені адам үшін еш ырым емес, ал қаптесер мен тарақ құйрық үшін жаман-ақ ырым.

— Өзің тігінші екенсің, менің денемнің ауыр, етімнің семіз екенін де көріп отырсың. Маған қандай түсті киім кию ұнайды деп білесің?

— Мысалы, қоянға ақ, түлкіге қызыл, құндызға күрең жарасады. Семізден шошқа семіз олардың қарасы да, азы да, ала-құла теңбелі де өздеріне жарасып тұрады ғой. «Байға тай мінсе де жарасады» дегендей, тақсыр, сізге қандай түсті киім кигеніңіз де, хандығыңызға жарасып тұрады дер едім.

— Әкемнің тағы бір сөзі есіме түсті, «Ер адамның алдынан бос шелек ұстаған әйел кездесе — жаман ырым», — деуші еді о кісі. Біраздан бері қайда барсам, алдымнан бос шелек арқалаған әйелдер кездесетін болды, ол қандай ырым?

— Менің әкем «Надан адам ырымшыл болар, жаман жылқы арыншыл болар», — деуші еді. Бірақ қазіргі жағдайда сіздің әкеңіз білгір адам екен, тақсыр! Ол шелектерді кептірген өзіңіз ғой [5].

Сонымен, біз ертегілердегі көне сарындардың қолданылу аясына орай бірнеше түрлеріне тоқталып өттік. Түйіндей келгенде айтарымыз, көне сарындардың тұрмыс-салт ертегілеріндегі алатын орны айрықша әрі маңызды. Шығарманың тәрбиелік мәнін арттыруға ерекше үлес қосқан саласы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Мелетинский Е.* Герой волшебной сказки. Происхождение образа. — М.: Наука, 1963. — 273 с.
- 2 *Котлар С.* О некоторых героях фольклора Африки южнее Сахары. — М.: Наука, 1970. — 221 с.
- 3 Ертегілер. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. — 4-т. / Жауапты шығарушы А.Айдашев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 304 б.
- 4 *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-западной Монголии. — Вып. 2. — М.: Наука, 1983. — 227 с.
- 5 Қазақ ертегілері. — Алматы: Көшпенділер, 2003. — 392 б.
- 6 *Жанайдаров О.* Ежелгі Қазақстан мифтері. — Алматы: Аруна, 2007. — 256 б.

М.И.Абдуов, А.К.Алдамуратова

Отражение традиционных мотивов в бытовых сказках

В статье в системном виде рассмотрена область использования традиционных мотивов в бытовых сказках. Уточнены их виды, научно обосновано место, занимаемое ими в сказках. Обращено особое внимание на то, что благодаря использованию конкретных примеров разъяснены такие важные моменты, как превращение животных в результате колдовства в другие виды представителей животного мира.

M.I.Abduov, A.K.Aldamuratova

Relection of traditional motifs in the household tales

Area of application of traditional motives in household tales reviews in the article. Also there precise their types, reviewed and scientifically justified place, which occupied by them in tales. Especially, by using concrete examples find their correct decision so important problems as turning animals in different types as result of wizardry or the role of eloquence and repartee in giving artistry to composition.

References

- 1 Meletinsky E. *Hero of fairy tale. Origin of the image*, Moscow: Nauka, 1963, 273 p.
- 2 Kotlar S. *About some folklore's heroes of Sub-Saharan Africa*, Moscow: Nauka, 1970, 221 p.
- 3 *Fairy tales*, 2, Almaty: Zhazushy, 1989, 304 p.
- 4 Potanin G.N. *Sketches of the North-Western Mongolia*, 2, Moscow: Nauka, 1983, 227 p.
- 5 *Kazakh tales*, Almaty: Koshpendiler, 2003, 392 p.
- 6 Zhanaiydarov O. *The myth of ancient Kazakhstan*, Almaty: Aruna, 2007, 256 p.